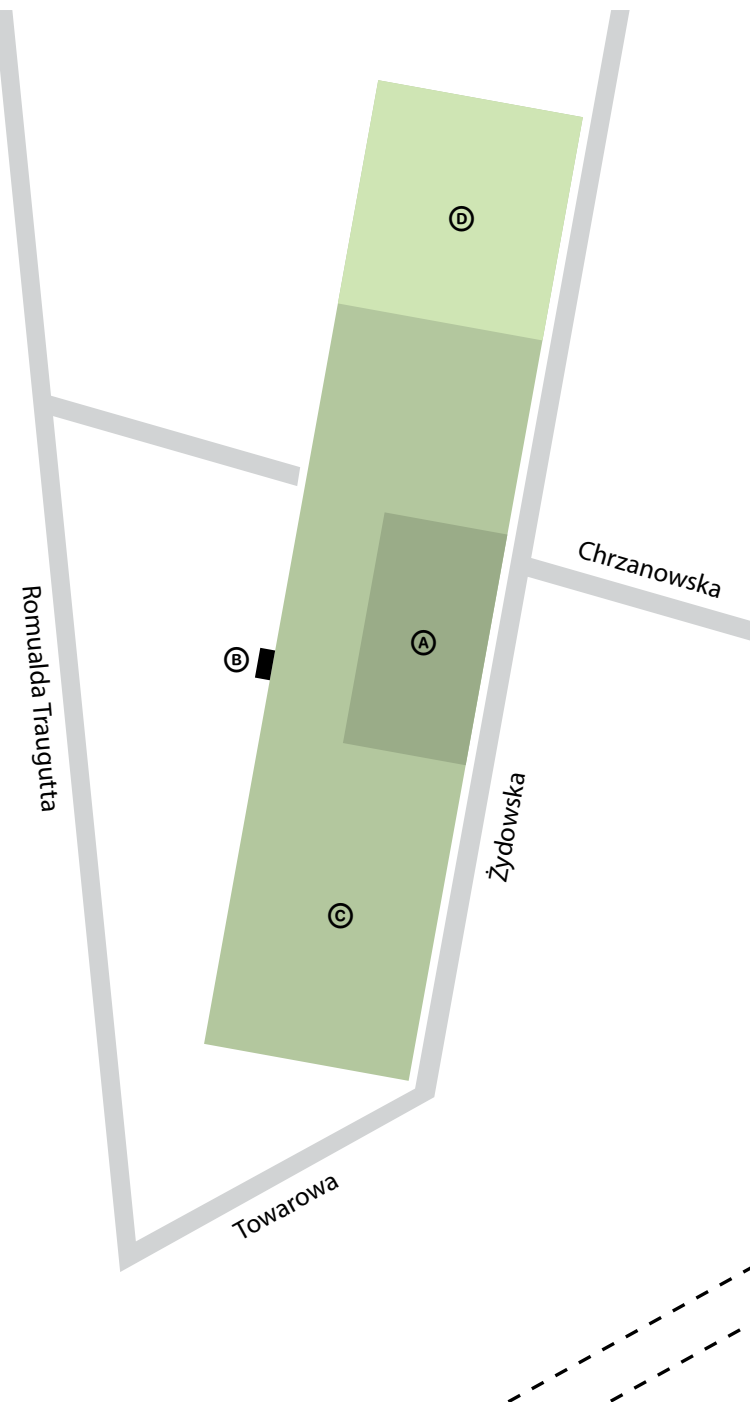

**SYMBOLIKA
I SZTUKA
SEPULKRALNA
CMENTARZA
ŻYDOWSKIEGO
W GRODZISKU
MAZOWIECKIM**

**SYMBOLIKA
I SZTUKA
SEPULKRALNA
I KOMENTARZA
ŻYDOWSKIEGO
W GRODZISKU
MAZOWIECKIM**

Ⓐ Teren cmentarza, z zachowanymi macewami, oraz Ⓑ oryginalna brama wpisane do rejestru zabytków dnia 27 lutego 1996 r., pod numerem A-1607.

Ⓒ Teren cmentarza wpisany do rejestru zabytków dnia 18 września 2018 r., pod numerem A-1444.

Ⓓ Teren cmentarza, dokupiony przez Gminę Żydowską w 1934 r., nie objęty jeszcze opieką prawną.

PARĘ SŁÓW WSTĘPU

Cmentarz żydowski w Grodzisku Mazowieckim stanowi niezwykłą skarbnicę wiedzy o przeszłości miasta, jego dawnych mieszkańcach oraz ich tradycjach i sztuce. Kiedy przechadzamy się między kamiennymi macewami, które na pierwszy rzut oka mogą wydawać się jedynie niemymi świadkami minionego czasu, w rzeczywistości przemawiają one do nas misternym językiem symboli.

Rola grodziskiego cmentarza szybko wykraczała poza ramy lokalne. Przez dziesięciolecia służył on za miejsce wiecznego spoczynku nie tylko dla grodziszczan, ale dla Żydów z okolicznych miejscowości, w tym również dla mieszkańców Warszawy. Wraz z dynamicznym wzrostem liczby ludności żydowskiej w mieście, przestrzeń grzebalna była systematycznie powiększana. Ostatnia działka została przez gminę żydowską zakupiona w 1934 r., a powierzchnia całego cmentarza wzrosła do ponad 2 ha.

Tragiczny zwrot w dziejach nekropolii przyniosła II wojna światowa i okupacja niemiecka. Rozpoczęła się wówczas jej dewastacja. Trwała ona niestety w latach powojennych, kiedy za przyzwoleniem ówczesnych władz na większości dawnego terenu cmentarnego utworzono m.in. składnicę złomu.

Macewy wykorzystywano np. do utwardzania dróg, podwórek, czy jako podbudowy komórek.

Częściowa ochrona nekropolii nastąpiła w 1996 r. wraz z wpisaniem do rejestru zabytków wydzielonego fragmentu z zachowanymi macewami oraz bramy (jednej z czterech ocalałych na Mazowszu). Cmentarz został wcześniej otoczony murem, a od ul. Żydowskiej postawiono replikę bramy. Oryginalna, zabytkowa budowla stoi od strony ul. Traugutta. W 2018 r., po likwidacji składu złomu, ochroną została objęta większość pozostałego terenu, jednak bez północnej części, czyli tej dokupionej w 1934 r.

Grodziską nekropolią opiekujemy się od 2009 r. i przywracamy pamięć o pochowanych tu grodziszczanach. W przestrzeni miasta cmentarz jest jedynym czytelnym świadkiem, wielowiekowej historii dużej części jego mieszkańców, ich obecności, sztuki i zwyczajów.

Niniejsza publikacja stanowi niewielki element tej historii. Skupiliśmy się w niej na bogatej sztuce sepulkralnej grodziskiej nekropolii a wszystkie zamieszczone tu zdjęcia przedstawiają grodziskie macewy.

*Anna Grzegorzewska
Robert Augustyniak*

SZTUKA SEPULKRALNA CMENTARZA ŻYDOWSKIEGO

Żydzi zamieszkujący Rzeczpospolitą wywodzili się z kręgu kultury aszkenazyjskiej, co przez wieki determinowało ich tradycje pogrzebowe. Nie wiadomo kiedy powstał grodziski cmentarz żydowski. Ks. Mikołaj Bojanek podaje w swojej monografii „Kościół i parafia w Grodzisku”, że to ks. Jan Klemens Mokronowski, proboszcz grodziski w latach 1750-1769, udzielił kahałowi pozwolenia na założenie nekropolii poza miastem, z dala od terenów zabudowanych. Jednak było ono raczej potwierdzeniem dawniejszych przywilejów. Niewiele nagrobków zachowało się do naszych czasów, ale jak pisze dr Eleonora Bergman w studium historyczno-konserwatorskim, mają one wysoką wartość artystyczną, a niektóre z nich zostały prawdopodobnie wykonane przez znany warszawski warsztat kamieniarski Moszka Kolbego.

NAGROBEK

Stela, powszechnie znana jako macewa (hebr. מִצְבֵּה), jest podstawową formą nagrobka Żydów aszkenazyjskich. To pionowo ustawiona płyta z kamienia lub drewna (na terenie Polski nie zachowały się), czasem żeliwna o różnorodnie ukształtowanym zwieńczeniu.

Choć w literaturze termin „macewa” utożsamiany jest ze stelą, w języku hebrajskim oznacza on nagrobek jako taki – w tym także poziome płyty charakterystyczne dla tradycji sefardyjskiej.

Najważniejszym elementem żydowskiego nagrobka, już od czasów późnej starożytności, jest inskrypcja. Poprzez nią uświęcony jest zmarły. Towarzyszące jej obramowanie pełni funkcję zdobniczą i przede wszystkim symboliczną, nawiązując do motywu uświęconego oddzielenia i granicy. W kontekście sepulkralnym obramowanie niesie dwa kluczowe znaczenia: sanktuarium – czyli uświęcenie wydzielonej przestrzeni oraz upamiętnionego w niej zmarłego (reprezentowanego przez tekst i symbole) oraz bramy podkreślającej granicę i symbolizującej przejście między światem doczesnym a życiem wiecznym.

Choć wygląd i zdobnictwo macew zależały od lokalnych uwarunkowań (dostępność surowca, warsztat kamieniarski) oraz statusu majątkowego zmarłego, w ich rozwoju można dostrzec pewne ogólne, powtarzalne prawidłowości.

Macewa jako forma nagrobka upowszechniła się dopiero w średniowieczu. Najstarsze aszkenazyjskie

—
Ⓐ

—
Ⓑ

—
Ⓒ

nagrobki pochodzą z XI-wiecznej Nadrenii i wykazują cechy, które dominowały w Europie przez ponad sześć stuleci (na terenach prowincjonalnych aż do początku XVII w.). W dzisiejszej Polsce zachowało się ich niewiele – najstarsze (XIII–XIV w.) znajdują się we Wrocławiu i Świdnicy, a późniejsze (XVI–XVII w.) m.in. w Lublinie, Krakowie, Lesku i Szczepleszynie.

Charakterystycznymi cechami najstarszych macew był ich kształt – przeważnie prostokątne płyty (niekiedy o nieregularnej formie), zwieńczenie – początkowo proste, a od końca XVI wieku również łukowate, inskrypcja – zawsze kuta wgłębnie; występowała bez obramowania lub w prostokątnej lub arkadowej płycinie oraz detale takie jak charakterystyczny brak bogatych zdobień. Stosowano jedynie proste obramowania w formie płaskich lub profilowanych listew, a niekiedy jedynie rytych linii (rowków).

Od drugiej połowy XVI wieku w wyglądzie macew zaszły istotne zmiany. Choć kompozycja lica stel pozostała zbliżona, zaczęto częściej stosować litery wykonane w technice wypukłego reliefu, a poszczególne wersy inskrypcji oddzielano płaskimi listwami. Płyciny oraz zwieńczenia zaczęto coraz częściej zamykać łukiem półkolistym. W tym samym czasie upowszechniła się tendencja do nawiązywania w nagrobkach do tradycji klasycznej, co wpłynęło na kompozycję lica – zaczęto je opierać na motywie arkady, a listwy obramienia zyskały ozdobne profilowanie.

Od pierwszej ćwierci XVII w. kompozycja macew zaczęła coraz częściej bazować na motywie edykuly. Oznaczało to wprowadzenie w górnej części steli wyraźnie wyodrębnionego przyczółka Ⓐ (frontonu), który niekiedy montowano jako osobny element. W polu przyczółka umieszczano początek inskryp-

cji, a przede wszystkim – zyskujące na popularności – przedstawienia plastyczne. Korpus Ⓑ macewy zawiera inskrypcję bardziej lub mniej rozbudowaną, a całość stoi na cokole Ⓒ, który często jest jedynie wyodrębnioną plastycznie partią steli.

Wiele macew to uproszczone wersje tego programu. Często rezygnowano w nich z elementów architektonicznych na rzecz bordiury okalającej inskrypcję lub całe lico; zdarzają się też macewy zupełnie pozbawione obramowania. Mimo to nowożytny typ macewy wiernie trzyma się zasady frontalnej kompozycji ramowej, w której tekst epitafijny pozostaje najważniejszym elementem.

Od XVI w. do steli zaczęto przystawiać wydłużony, monolityczny blok z kamienia lub betonu, umieszczany na osi grobu. Miał on zabezpieczać grób i być podparciem macewy.

Osobną grupę stanowią nagrobki o charakterze prostym, surowym. Rolę macew pełniły granitowe głazy narzutowe, które obrabiano pod prosty napis. W Grodzisku zachowały się dwa takie nagrobki. Wykorzystywano też brzozy kamienne – kamienne płyty prosto ze złoża ciosane jedynie powierzchnie. Stosowano także inne materiały jak pień drzewa, tabliczkę na palu czy deskę z napisem. Forma tych obiektów była często wynikiem niskiego statusu ekonomicznego fundatorów.

Poza macewami na cmentarzach żydowskich można też spotkać Ohele (hebr. אוהל). Słowo to dosłownie oznacza „namiot”. Pierwotnie ograniczały się one do wspartego na czterech filarach daszku ustawionego nad nagrobkiem. Obecnie jest to najczęściej prosta murowana bądź drewniana budowla,

często w formie małego domku zwykle z drzwiami, a czasem również okienkami, stawiana tradycyjnie nad grobem cenionych w danej społeczności rabinów, a zwłaszcza cadyków chasydzkich. Na grodziskim cmentarzu był ohel rabina Elimelecha Szapiry, lecz niestety nie zachował się do naszych czasów.

SYMBOLIKA

Motywy symboliki stosowane na żydowskich nagrobkach obejmują przedstawienia roślinne i zwierzęce, wyobrażenia przedmiotów oraz elementy antropomorficzne (zazwyczaj ograniczone do symbolicznego ukazania dłoni na zasadzie *pars pro toto*). Osobny zbiór stanowią elementy wykraczające poza ten podział. Motywy te pełniły przede wszystkim funkcję znaków niosących konkretne treści – od prostych informacji o zmarłym, po złożoną symbolikę. Trzeba jednak pamiętać, że ich rola dekoracyjna pozostawała zawsze drugorzędna, najważniejsza była inskrypcja poświęcona zmarłemu.

Elementy plastyczne na macewach zaczęły się pojawiać w drugiej połowie XIV w. Początkowo na nagrobki przenoszone były gotowe, powszechnie stosowane w tradycyjnej sztuce żydowskiej schematy, które były obecne np. w synagogach, czy na stronach ksiąg religijnych. Ich liczba była nieduża. Od XIX w. pojawiają się wątki przemijania i żałoby, a następnie w wyniku prądów asymilacyjnych następuje znaczna rozbudowa katalogu symboliki nagrobnej. Poszerza się on o elementy czerpane ze sztuki chrześcijańskiej o charakterze uniwersalnym oraz treści świeckie, a nawet polityczne. Niektóre symbole były

używane wyłącznie na nagrobkach kobiet lub mężczyzn, inne były stosowane dla obu płci.

Jak już było wspomniane, najważniejszą częścią nagrobka jest inskrypcja. Najczęściej ma ona obramowanie w różnej postaci, od prostego rowka, po bogate formy architektoniczne. Obramowanie nadaje wydzielonej części charakter uświęcony, oznacza też bramę jako przejście między światem doczesnym a przyszłym.

Zależnie od religijności, zamożności rodziny, fundatorów steli lub poglądów na asymilację, macewa mogła mieć bardzo prostą formę, jedynie z inskrypcją lub zawierała jeden bądź kilka elementów architektonicznych. Najczęściej wyrażane one były rzeźbieniami w jednym kawałku kamienia i nie pełniły funkcji konstrukcyjnych. Wśród tych form znajdziemy m.in. arkady, bonowanie, fryzy, gzymsy, kolumny, łuki, płyciny, pilastry, rowki, sterczyny, wazy, czy wsporniki.

Bogata symbolika nagrobna, w zamyśle, pozwala na odczytanie życia zmarłego.

Książki oraz naczynia rytualne to atrybuty ludzi nauki. Dzban, sam lub z misą, przedstawiany jest tylko na nagrobkach mężczyzn będących potomkami pokolenia Lewiego. Dłoń trzymająca pochylony dzbanek, z którego spływa woda nawiązuje do ich posługi w świątyni, polegającej na rytualnym obmywaniu dłoni kapłanom przed przystąpieniem do obrzędów.

Szczególne połączenie ksiąg z koroną lub dłońmi w geście błogosławieństwa kapłańskiego, wskazuje na uczonych wywodzących się z rodu kapłańskiego – osoby z rodu *kohenów*. Również te symbole obecne są jedynie na nagrobkach mężczyzn.

Książki lub zwoje Tory stanowią świadectwo głę-

bokiej wiary, pobożności, wypełniania nakazu studiowania świętych tekstów. Motyw książki jest niezwykle popularny na nagrobkach mężczyzn, co nawiązuje do religijnego obowiązku studiowania Tory i Talmudu. Przedstawiane są one pojedynczo, w grupach, a czasem nawet jako całe regały biblioteczne. Są to głównie tomy literatury religijnej, niekiedy z widocznymi tytułami. Z motywem książek często łączy się symbol szafy, przeważnie otwartej. Z kolei na nagrobkach kobiecych książka pojawia się rzadziej i zazwyczaj symbolizuje modlitewnik. Podobnie korona ma inne znaczenie i może oznaczać wierność małżeńską.

Często spotykanym motywem jest puszka ofiar-na. Oznacza dobroczynność (*cedakę*) – jeden z filarów, na których według tradycji opiera się świat. Na macewach przedstawiano ją zazwyczaj w momencie wrzucania monety, trzymanej przez ludzką dłoń lub w towarzystwie zwierzęcia symbolizującego zmarłego.

Świece i świeczniki to jedne z najczęściej spotykanych symboli na żydowskich nagrobkach. Lichtarz jest podstawowym symbolem na grobach kobiet, nawiązującym do ich obowiązku religijnego – zapalania świec przed szabatem. Występuje w formie stojącej, pojedynczej (wtedy najczęściej dwa lichtarze) lub wieloramiennej. Obecność tego motywu pozwala szybko i łatwo odnaleźć nagrobki lub kwatery kobiece na żydowskich nekropoliach.

Na nagrobkach mężczyzn lichtarz – zazwyczaj pojedynczy – występuje w zupełnie innym kontekście niż na grobach kobiet. Ukazywany obok książek, symbolizuje źródło światła niezbędne do nocnych studiów nad świętymi tekstami.

Zwierzęta są osobną grupą charakterystyczną dla symboliki żydowskiej. Wśród nich często spotykane są ptaki. Stanowią one alegorię dusz sprawiedliwych, które w niebiosach wyśpiewują chwałę Boga. Ukazywane są w locie, na złamanych drzewach, podczas jedzenia owoców lub karmiące pisklęta w gnieździe. Szczególne znaczenie mają dwa gatunki: gołąb, który jako symbol pokoju oznacza zgodę i miłość oraz orzeł uosabiający potęgę i opiekę Boga nad człowiekiem. Z kolei bocian reprezentuje pobożność.

Najpopularniejszym motywem są niewielkie ptaki o niekoniecznie określonym gatunku. Często występują one parami naprzeciw siebie, pełniąc funkcję adorantów, czyli postaci czczących centralny symbol umieszczony na macewie.

Często motyw ptaka – jak i innych zwierząt – pełni funkcję „rebusu” nawiązującego do imion zmarłych. W przypadku kobiet wskazuje na Cyporę lub Fajgel, zaś u mężczyzn (pod postacią gołębia) na imię Jona.

Poza ptakami popularne były przedstawienia większych zwierząt takich jak np. jelenia symbolizującego duszę tęskniącą za Bogiem. Jego wizerunek mógł także nawiązywać do imion zmarłych – biblijnego Naftalego oraz imion oznaczających to zwierzę, takich jak hebrajskie Cwi czy jidyszowe Hirsch. Lew na nagrobku to symbol siły, królewskiej godności plemienia Judy oraz całego narodu żydowskiego. Motyw ten jest również bezpośrednim odniesieniem do imion zmarłych: Jehuda, hebrajskie Arje oraz jidyszowe Lejb. Niedźwiedź symbolizuje pilność w studiowaniu Tory oraz dążenie do mądrości religijnej. Jest to również graficzne przedstawienie imion Dow (hebrajskie) i Ber (jidysz), oznaczających niedźwiedzia.

Ponadto na macewach spotyka się przedstawienia innych zwierząt takich jak wilka, wołu, zająca, węża, owcy czy motyla.

W żydowskiej sztuce nagrobnej istotne miejsce zajmują zwierzęta fantastyczne, niosące bogatą symbolikę mesjańską. Gryfy, łączące cechy lwa i ptaka, występują zazwyczaj parami jako strażnicy. Jednorożec, ukazywany samodzielnie lub w duecie z lwem, symbolizuje doskonalenie duszy poprzez naukę oraz nadzieję na nadejście czasów mesjańskich. Z kolei lewiatan, przedstawiany najczęściej jako ryba zwinięta w okrąg, stanowi zapowiedź uczt sprawiedliwych w przyszłym świecie.

Rośliny jako nieodłączna grupa symboliki sepulkralnej obejmują bardzo szeroki zakres treści. Motywy te przybierają na macewach różne formy – od pełnych wizerunków drzew, po mniejsze elementy, takie jak liście, kwiaty, owoce, wieńce czy bukiety.

Uniwersalnym symbolem odnoszącym się – zależnie od kontekstu – do konkretnej osoby, jej rodu lub całej społeczności żydowskiej jest drzewo. Motyw ten odwołuje się również do Tory, która nazywana jest też „Drzewem Życia”. W końcu drzewo jest też znakiem życia wiecznego w przyszłym świecie oraz zapowiedzią powrotu do rajskiego ogrodu Eden. Repertuar jego form obejmuje palmy, dęby, wierzby płaczące oraz umownie traktowane drzewa iglaste. Charakterystyczne są również krzewy róży i bluszczu oraz drzewa owocowe. Bardzo popularnym motywem, szczególnie w formie gałązki, jest palma oraz dąb, które stanowią klasyczne elementy dekoracji rzeźbiarskiej.

Kwiat na macewie symbolizuje życie i cnoty zmarłego. Motyw ten zyskał na popularności od XVI w.

Występuje w formie pojedynczej, w bukietach lub jako element dekoracyjny. Kwiaty, jak wiele innych symboli, często nawiązują do imion zmarłych kobiet np. Bluma (kwiat) czy Rojza (róża).

Innym motywem roślinnym są liście. To stały element dekoracji nagrobnej od XVI w., występujący samodzielnie lub jako część ornamentu. Jego stylistyka ewoluowała od form ogólnych do konkretnych gatunków: od barokowego akantu, przez liście winorośli, aż po XIX-wieczny realizm przedstawiający inne gatunki.

Ponadto na nagrobkach pojawia się wiele innych symboli. Mogą one być związane z tradycją i religią, zajęciem lub profesją zmarłego. Znajdziemy więc synagogę, *jad* – specjalny wskaźnik zakończony rączką z wyprostowanym palcem wskazującym służący do czytania Tory, nóż, kielich, instrumenty muzyczne, narzędzia, pióro gęsie czy wazy. Z elementów przejętych z czasem z otoczenia chrześcijańskiego pojawia się czasem np. muszla czy róg obfitości.

Częste są dodatkowe motywy zdobnicze takie jak zasłona, lamberkin, wstęga. Na grodziskim cmentarzu często pojawia się serce na okładce książki.

Na nekropolii zachowały się dwa nagrobki z tarczą (gwiazdą) Dawida. Symbol początkowo związany był głównie z imieniem Dawid. Od XIX w. zyskał status kluczowego symbolu narodowego. Stał się wówczas głównym znakiem identyfikacji żydowskiej, szczególnie idei ruchu syjonistycznego.

POLICHROMIA

Żydowskie cmentarze były pełne kolorowych macew. Wielobarwność stanowiła kluczowy i niezwykle eksponowany środek wyrazu w tradycyjnej sztuce

żydowskiej, a polichromia była standardowym elementem dekoracji żydowskich nagrobków w Polsce. Relikty farb, często niewidoczne przy pobieżnym oglądzie, zachowały się w zagłębieniach kamienia, w partiach ziemnych macew oraz na obiektach odnalezionych pod nawierzchniami dróg, jako podbudówki, chodniki, itp. Wszędzie tam, gdzie stela przez dziesięciolecia przeleżała pod ziemią. Macewy pozostające na cmentarzach, pozbawione opiekunów od czasów wojny, utraciły swoje zdobienia. W Grodzisku wiele macew odnalezionych w ostatnich latach ma pozostałości barwników lub czasem prawie kompletną polichromię, najczęściej czarne tło.

Malatura nie tylko zdobiła, ale przede wszystkim uczytelniała tekst, wyróżniając kolorem najważniejsze części inskrypcji, takie jak dane zmarłego i daty.

Trudno sobie wyobrazić jak wyglądał żydowski cmentarz w Grodzisku Mazowieckim, kiedy gęsto stały na nim wszystkie nagrobki z ich bogatą i różnorodną ornamentyką. Jeszcze trudniej przywołać obraz kolorowych macew. W większości na grodziskiej nekropolii nie przetrwały żadne macewy, a ogrodzony teren z ledwie dwustu stelami w różnym stopniu zachowania to ledwie jej mały fragment.

Mamy nadzieję, że ta publikacja choć trochę przybliży to przez lata zapomniane miejsce pochówku tysięcy grodziszczan i wartościowy zabytek kultury i sztuki.

Anna Grzegorzewska

Bibliografia:

- Bergman E., *Cmentarz żydowski w Grodzisku Mazowieckim*, Warszawa 1990
- Palacz T., *Cmentarze żydowskie w Wielkopolsce. Zwyczaje pogrzebowe i symbolika macew*, „Ochrona Zabytków”, 2003/3-4
- Klimowicz T., Sygowski P., Tarajko M., Trzciński A., *Cmentarze żydowskie*, Lublin 2018
- Woronczak J. (red.) *Cmentarze żydowskie*, Wrocław 1995

WOKÓŁ ŻYDOWSKICH TRADYCJI POGRZEBOWYCH

CMENTARZ

Cmentarz, obok synagogi i mykwy, należy do najważniejszych miejsc-obiektów każdej zintegrowanej, religijnej społeczności żydowskiej. Jest miejscem, w którym ciała zmarłych mają oczekiwać na przyjscie Mesjasza. Wiąże się to jednocześnie z halachiczną zasadą nienaruszalności grobu, nie można go otwierać, rozkopywać. Zgodnie z Talmudem: „Zabrania się przenoszenia zmarłych i kości ich z miejsca, w którym spoczywają”. Posiadanie cmentarza kończyło okres organizacji nowo powstającej gminy żydowskiej, dawało jej samodzielność. Cmentarze zakładano w obrębie miasta, poza jego murami, niekiedy przy synagogach. W mniejszych miejscowościach poza ich trwałą zabudową mieszkalną. W języku hebrajskim mamy kilka określeń na „cmentarz” – tradycyjne, najczęściej używane to *Beit Olam* (hebr. dom wieczności lub dom świata) – w wersji jidysz wymawiane jako *bejs ojlem*. Inne hebrajskie określenia na miejsce pochówku to *Bejt Chaim* (dom życia), *Bejt Kwarot* (dom grobów). Zgodnie z tradycją na ziemiach polskich, cmentarze były tworzone/zakładane tak, aby macewy (najczęściej wykonane

z kamienia, drewna, rzadziej z metalu) umieszczone na grobach skierowane były na wschód w symbolicznym kierunku Jerozolimy i Ziemi Izraela.

BRACTWO POGRZEBOWE

Organizacją charytatywną w gminie żydowskiej odpowiedzialną za czuwanie przy umierającym, przygotowaniu ciała do pochówku oraz pogrzebem na cmentarzu, jest bractwo pogrzebowe tzw. *Chewra Kadisza* (aram. „Święte Bractwo”). Jego członkowie zarówno mężczyźni jak i kobiety podejmują się wykonywania tzw. *tachary*. *Tacharą* mężczyzn zajmują się mężczyźni, a *tacharą* kobiet – kobiety. Ciało zmarłego powinno być pochowane w ciągu 24 godzin od chwili śmierci. Okres ten może być przedłużony, jeśli śmierć nastąpiła w szabat lub oczekuje się na przyjazd syna zmarłego. Zwłoki zmarłego wyniesione z domu, przewozi się w kondukcje na cmentarz, gdzie przenosi się je do domu przedpogrzebowego, do specjalnej izby, w której członkowie bractwa dokonywali rytuału *tachary* kończącej się zawinięciem ciała w całun i przeniesieniem do grobu. Grób powinien być wykopany w dniu pogrzebu.

Ciało zsuwano bezpośrednio do ziemi lub przenoszono do trumny i opuszczano do grobu zgodnie ze słowami z Ks. Rdz 3.19 „wrócisz do ziemi, z której zostałeś wzięty, bo prochem jesteś i w proch się obrócisz”. Następnie grób zasypywano ziemią, odmawiano Kadsisz i po obmyciu rąk wracano do domu zmarłego, gdzie rodzina rozpoczynała żałobę.

Przynależność do bractwa jest sprawą prestiżową, jego członkowie cieszą się ogromnym szacunkiem, a ich posługa traktowana jest jako dobry uczynek (tzw. *micwa*) i najwyższy przejaw bezinteresownej miłości bliźniego (*chesed szel emet*). Członkowie Bractwa zajmują się też wsparciem psychologicznym dla bliskich zmarłego oraz opiekują się chorymi i sierotami.

TACHARA

To trwający od kilkunastu minut do godziny rytuał oczyszczenia ciała zmarłego. Oczyszczenie polega na obmywaniu ciała ciepłą wodą przy zachowaniu określonych proporcji co do ilości użytej do tego celu wody. Ablucji dokonuje się w sposób zapewniający absolutną godność zmarłej osobie.

W trakcie czynności obmywania (tahary) członkowie stowarzyszenia odmawiają odpowiednie psalmy i modlitwy, prosząc o spokojne przejście duszy zmarłego do wieczności. Po oczyszczającym obmyciu, ciało zostaje ubrane w specjalne białe płócienną szatę (*tachrichim*), nawiązującą do równości wszystkich ludzi w obliczu śmierci. Na szatę nakłada się także/często rytualny szal modlitewny (*tallit*), często, symbolicznie, pozbawiony jednego frędzla. Całe ciało zawija się w całun. Zgodnie z prawem żydowskim

rytuał ten jest fundamentem żydowskiego szacunku dla ludzkiego ciała, które będąc stworzonym na obraz i podobieństwo Boga, musi czyste godnie powrócić do Stwórcy.

ŻAŁOBA

Żałoba po śmierci rodzica trwała do jednego roku, w jej trakcie odmawiano regularnie modlitwę kadisz, którą powtarzano również przy grobie zmarłego w kolejne rocznice śmierci, a w okolicach jej pierwszej rocznicy wystawiano na grobie macewę. Groby na cmentarzach były zazwyczaj odwiedzane w rocznicę śmierci zmarłego (tzw. *jorcajt*) oraz w miesiącu elul poprzedzającym żydowski Nowy Rok (*Rosz haSzana*) oraz w święto Jom Kippur. Znakiem pamięci o zmarłym były kładzione na nagrobku kamyki. Zwyczaj kładzenia kamyków nawiązuje do pierwotnej, starożytnej formy żydowskich nagrobków, które były przydrożnymi kurhanami, na które każdy przechodzący miał obowiązek dołożyć kolejny kamień.

„Każdy cmentarz żydowski to nie tylko świadectwo historii pisanej nazwiskami jej najbardziej zasłużonych uczestników, lecz także mniej znanych czy nawet zupełnie nieznanych członków lokalnych społeczności. Jest on miejscem pamięci zarówno indywidualnej, jak i zbiorowej; miejscem pamięci o tych, którzy na nim spoczęli, a także o tych, których na nim brakuje (por. ofiary Holokaustu upamiętniane na cmentarzach przez symboliczne pomniki lub tablice). Może utrzymywać też pamięć o obiektach – np. macewa dla zakopanych na cmentarzu zniszczonych zwojów Tory czy tablice, lapidaria, fragmenty nagrobków upamiętniające (inne) zniszczone cmentarze żydowskie”

[Jagodzińska Agnieszka, *Cmentarz żydowski jako lokalne świadectwo historii, miejsce pamięci, tekst kultury*, 2019, str.3]

Teresa Śmiechowska

Bibliografia:

- Hońdo L., *Stary żydowski cmentarz w Krakowie. Historia cmentarza. Analiza hebrajskich inskrypcji*, Kraków 1999
- Jagielski J., *Przewodnik po cmentarzu żydowskim w Warszawie przy ul. Okopowej 49/51*, zeszyt I, II, III, Warszawa 1995-1996.
- Woronczak J. (red.), *Cmentarze żydowskie, Studia z dziejów kultury żydowskiej w Polsce*, Wrocław 1995, t. 2.
- Jagodzińska A., *Akulturacyjność Żydów Warszawy w drugiej połowie XIX wieku*, Wrocław 2008.
- Heilman S. C., *When a Jew Dies. The Ethnography of a Bereaved Son*, Berkeley – London 2001.
- Klimowicz T., Sygowski P., Tarajko M., Trzeciński A., *„Cmentarze żydowskie. Podręcznik dobrych praktyk w ochronie dziedzictwa lokalnego”*, Lublin 2018.

SPIS TREŚCI:

strona:

3	Parę słów wstępu
7	Sztuka sepulkralna cmentarza żydowskiego
23	Wokół żydowskich tradycji pogrzebowych
36	Spis treści i ilustracji

SPIS ILUSTRACJI:

strona:

4 – 5	Macewa Chany Plat, córki Aby i Rajzli, zm. 21 sierpnia 1894, fot. Konstanty Polkowski (KP)
6	Chana Lea Goldfarb, zm. 23 lipca 1926, fot. Anka Grzegorzewska (AG)
8	Rachela Gutgeld, zm. luty 1893, fot. Robert Augustyniak (RA)
10	N/N, fot. KP
12	Hancze Rabinowicz, zm. 3 stycznia 1924, fot. KP
15	N/N, fot. KP
16	N/N, fot. KP
18	Menasze syn Josefa, zm. 7 lipca 1878, fot. AG
20	Rewers macewy ze str. 18
22	N/N, fot. KP
24	Krajna Nechuma Miler, zm. 10 czerwca 1889, fot. KP
26	Gołda Leja Goldfarb, zm. 19 września 1895, fot. KP
28	Rywka Lachman, zm. 9 lutego 1930, fot. RA
29	Gitel Milker, fot. KP
30	Jehuda Garber, zm. 1934, fot. KP
31	Lea Altmen, zm. 31 lipca 1867, fot. KP
32	Abraham syn Josefa, zm. 21 lutego 1888, fot. RA
33	Josef syn Kalonimosa, zm. 14 grudnia 1896, fot. AG
34	Menachem Mendel haLevi Levin, fot. AG
35	Hercko Zabawer, zm. 26 lutego 1905, fot. RA

© 2026 Fundacja LAS.

Wszelkie prawa zastrzeżone.

Redakcja: Anna Grzegorzewska
Opracowanie graficzne,
projekt plakatu i okładki: Simche Taub
Skład i łamanie: Jonatan Jażdżyk

ISBN 978-83-977689-2-5 (print)
ISBN 978-83-977689-3-2 (digital)

Grodzisk Mazowiecki 2026

Fundacja LAS od 2010 roku zajmuje się historią grodziskiej społeczności żydowskiej i opiekuje się tutejszym cmentarzem żydowskim.

Since 2010, the LAS Foundation has been involved in the history of the Grodzisk Jewish community and takes care of the local Jewish cemetery.

www.grodziskierwort.pl

Projekt dofinansowany przez Stowarzyszenie Żydowski Instytut Historyczny w Polsce.

ORGANIZATOR:

*lokalna akcja specjalna

GRANTODAWCA:

STOWARZYSZENIE
ŻYDOWSKI INSTYTUT
HISTORYCZNY W POLSCE

PARTNERZY:

Forum
Dialogu.

ISBN 978-83-977689-3-2

© 2026 Fundacja LAS

*lokalna akcja specjalna

סימבאליק און קבר־קונסט פון דעם בית־עולם אין גראדזיסק

www.grodziskewort.pl